

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΑ

Η παραδοσιακή μέθοδος αγωγής των Ρωμαίων, όπως την περιγράψαμε στην εισαγωγή, ανήκε πλέον στο παρελθόν την εποχή του Κικέρωνα. Η πατρική επιρροή είχε ξεθωριάσει και ο μέσος γονέας ήταν τώρα αρκετά ικανοποιημένος που παρέδινε τους γιους του στα χέρια των δούλων και των επαγγελματιών δασκάλων, ενώ ο ίδιος παρακολουθούσε μάλλον από κάποια απόσταση την πρόοδό τους. Ο ίδιος ο Κικέρων είχε μια σειρά Ελλήνων δασκάλων για τον γιο του, και όταν ο ίδιος θέλησε να τον βοηθήσει, δεν είχε σκοπό να του εμφυσήσει την παραδοσιακή ρωμαϊκή ηθική αλλά να τον συνδράμει σ' αυτό που ονομάζουμε σχολικά καθήκοντα. Τα δύο λογοτεχνικά έργα, οι *Partitiones Oratoriae* και το *De Officiis*, τα οποία ο Κικέρων απευθύνει στον γιο του, αναφέρονται στη ρητορική και τη φιλοσοφία αντιστοίχως, δηλ. σε δύο επιστήμες οι οποίες συνιστούσαν την ανώτερη εκπαίδευση που είχε εισαχθεί από την Ελλάδα.

Η ρωμαϊκή οικογενειακή παράδοση δεν μπόρεσε να αντέξει για πολύ στην αστική και χειραφετημένη κοινωνία της ύστερης Δημοκρατίας στη Ρώμη, με τους πολιτικούς της γάμους, τα εύκολα διαζύγια και τα νοικοκυριά με τους αναρίθμητους δούλους. Ούτε και η ρωμαϊκή θρησκεία είχε πλέον μεγάλη σημασία για τις οικογένειες που είχαν χάσει την επαφή τους με την ύπαιθρο, όπου η ίδια είχε τις ρίζες της. Όποια δύναμη της απέμεινε, οφει-

λόταν στους δεσμούς που διατηρούσε με το πατριωτικό συναίσθημα. Έτσι εξακολούθωσε να κρατά κάποια θέση στα συναισθήματα του Ρωμαίου και μια πολύ μικρότερη στο πνεύμα του, το οποίο είχε εκπαιδευτεί από Έλληνες φιλοσόφους, οι οποίοι συμπαθούσαν ελάχιστα ή καθόλου το ρωμαϊκό συναίσθημα.

Στον δημόσιο βίο η αρχαία παράδοση είχε ακόμη κάποια ζωτική θέση. Οι Ρωμαίοι δεν είχαν διδαχθεί από Έλληνες την τέχνη της πολιτικής και του πολέμου· ελληνική πολιτική θεωρία ίσως είχαν μελετήσει ολίγοι, όπως λίγοι ήταν και αυτοί που είχαν μελετήσει ελληνικά στρατιωτικά κείμενα¹: αλλά τέτοιες επιδράσεις ήταν μικρής σημασίας σε σχέση με τη ρωμαϊκή παράδοση που μεταβιβάστηκε στην αγορά, στη σύγκλητο ή στο στρατόπεδο. Στην πολιτική ζωή το σύστημα της μαθητείας εξακολούθωσε να ισχύει ακόμη σε κάποιο βαθμό. Ο Κικέρων είχε διαπιστευθεί από τον πατέρα του στον Σκαιβόλα*, του οποίου τα λόγια κράτησε καλά στη μνήμη του και προσπάθησε να επωφεληθεί από τη σοφία και την πείρα του, ενώ και ο ίδιος καθοδήγησε τον νεαρό Καίλιο στα πρώτα του βήματα στον δημόσιο βίο². Από εκεί και πέρα όμως το αρχαίο πνεύμα είχε χαθεί: ο Καίλιος και οι σύγχρονοί του ήταν μόλις και μετά βίας επιμελείς και υπάκουοι μαθητές, και δεν διακατέχονταν από την αγωνία να ακολουθήσουν τα βήματα των προγόνων τους, για να μάθουν να γούνται μέσα από τη μάθηση της υπακοής.

Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι η οικειότητα με τη ρωμαϊκή παράδοση, η οποία είχε αποκτηθεί με φυσικό και εύκολο τρόπο ως αποτέλεσμα της παραδοσιακής ρωμαϊκής εκπαίδευσης, είχε αρχίσει να γίνεται και αυτή αντικείμενο του παρελθόντος. Αγόρια της γενιάς του Κικέρωνα ήταν υποχρεωμένα να μαθαίνουν

* ΣτΜ: Πρόκειται για τον στωικό πολιτικό και νομομαθή Quintus Mucius Scaevola (Augur).

από στήθους τον παλαιό νομικό κώδικα, τη Δωδεκάδελτο, αλλά η πρακτική αυτή περιέπεσε σε αχρηστία: «κανείς πλέον δεν μαθαίνει τη δωδεκάδελτο», έγραφε ο Κικέρων³ προς το τέλος της ζωής του. Οι ρήτορες εμφανίζονταν συχνά στα ποινικά δικαστήρια έχοντας αξιοθρήνητη άγνοια των νόμων, πράγμα που ωθούσε τον Κικέρωνα να διαμαρτύρεται γι' αυτήν την αμέλεια μιας σπουδής που ήταν όχι μόνον χρήσιμη αλλά και ευχάριστη, και η οποία αποτελούσε συγχρόνως και πατριωτικό καθήκον⁴. Όπως λέει κάπου αλλού ο ίδιος, οι Ρωμαίοι έμοιαζαν σαν ξένοι μέσα στην ίδια τους την πόλη⁵.

Οι επαγγελματίες δάσκαλοι, από τους οποίους εκπαιδεύονταν οι Ρωμαίοι, ήταν Έλληνες ή, όταν δεν ήταν Έλληνες, ήταν και πάλι έντονα επηρεασμένοι από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Η συνήθης εκπαίδευση ενός νεαρού Ρωμαίου περιοριζόταν συνήθως στη λογοτεχνία και τη ρητορική, δηλ. στην τέχνη του *grammaticus* και του *rhetor*. Είχαν γίνει και κάποιες προσπάθειες από λατίνους *grammatici* να προσφερθούν μαθήματα λογοτεχνίας βασισμένα στους αρχαίους Ρωμαίους ποιητές. Όταν ο Οράτιος ήταν ακόμη μαθητής στο σχολείο έχοντας ως δάσκαλό του τον Ορβίλιο στα μέσα του 1ου αι. π.Χ., ήταν υποχρεωμένος να διαβάζει το [αρχαϊκό] έργο του Λίβιου Ανδρόνικου. Αυτό όμως δεν ίσχυσε παρά μόνον ως την εποχή που εισήχθη ο Βεργίλιος ως σχολικό ανάγνωσμα, οπότε η λατινική λογοτεχνία πήρε τη θέση της ως ισότιμη της ελληνικής στη ρωμαϊκή εκπαίδευση. Πριν από αυτήν την εποχή ο Ρωμαίος τρεφόταν αποκλειστικά με τα ελληνικά γράμματα. Η ρητορική διδασκόταν στη λατινική γλώσσα από την εποχή που ο Κικέρων ήταν νέος, αλλά η ουσία της ήταν εντελώς ελληνική, ενώ και οι πιο μικρές της λεπτομέρειες δείχνουν την ελληνική προέλευση. Διαβάζουμε για παράδειγμα με κάποια έκπληξη σε μια λατινική ρητορική πραγματεία του 1ου αι. π.Χ. ότι το ανθρώπινο είδος πρόκειται να διαιρεθεί

σύμφωνα με την εθνικότητά του σε δύο τάξεις, στους Έλληνες και τους βαρβάρους⁶. Τέτοιο ήταν το γόητρο των Ελλήνων στον πνευματικό τομέα, που οι Ρωμαίοι δεν αισθάνονταν καμία ανάγκη ή επιθυμία να απομακρύνουν τέτοιες διακρίσεις, όταν διασκεύαζαν τα κείμενά τους.

Οι ρητοροδιδάσκαλοι δεν διεκδικούσαν τίποτε παραπάνω από τη διδασκαλία της τέχνης του λέγειν. Μπορεί να σύστηναν το αντικείμενό τους μεγεθύνοντας την πολιτιστική επίδραση της ρητορικής και τα κοινωνικά οφέλη από τη χρήση της, όμως σύντομα εγκατέλειψαν τέτοια θέματα και επιδόθηκαν στη διδασκαλία των τεχνικών λεπτομερειών της δομής ενός λόγου, σε θέματα επιχειρηματολογίας και διακόσμησης του ύφους. Υπήρχε ωστόσο και ένας τομέας, όπου τα θέματα που παρουσιάζονταν ήταν ευρύτερα. Όταν είχαν να κάνουν με τη συμβουλευτική ρητορική και τους στόχους της, δρᾶπτονταν της ευκαιρίας να προσδιορίσουν και αποσαφηνίσουν κάποιες ηθικές έννοιες. Γιατί ο συμβουλευτικός ρήτορας, εφόσον αναφερόταν ο ίδιος στην έννοια του αγαθού, έπρεπε να γνωρίζει και τι είναι αυτό. Το αγαθό –έτσι διδασκόταν ο Ρωμαίος από τον ρητοροδιδάσκαλό του– περιλαμβάνει τέσσερις αρετές: τη σοφία, τη δικαιοσύνη, το θάρρος και την εγκράτεια. Στη δικαιοσύνη εμπερικλείεται ένας αριθμός αρετών και καθηκόντων, όπως η συμπάθεια για τον αθώο και τον ικέτη, η ευγνωμοσύνη προς αυτόν που την αξίζει, η τιμωρία αυτού που αδικοπράγησε, η διαφύλαξη της εμπιστοσύνης, η φύλαξη των νόμων της κοινωνίας, η φιλία, η οικογένεια και η θρησκεία⁷. Έχει κανείς την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα κράμα ελληνικής παραδοσιακής ηθικής και φιλοσοφίας. Υπάρχει βεβαίως κάποια στωική επίδραση στον ορισμό αυτών των αρετών, αλλά ολόκληρη η περιοχή δεν έχει τη σφραγίδα κάποιας συγκεκριμένης φιλοσοφικής σχολής. Ο Κικέρων στο *De Inventione*, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ότι αντανακλά με ακρί-

βεια τις απόψεις των ρητοροδιδασκάλων που άκουσε ο ίδιος ως νέος, ενώ θεωρεί ότι οι αρετές είναι καθεαυτές αγαθές, βρίσκει ωστόσο θέση να παρουσιάσει και την αντίθετη άποψη, ότι δηλ. οι αρετές συστήνονται και από τη χρησιμότητά τους. Υπάρχουν, λέει, τρεις κατηγορίες επιθυμητών πραγμάτων: αυτά που μας ελκύουν από μόνα τους, αυτά που είναι επιθυμητά με βάση τα πλεονεκτήματα που προσφέρουν, και αυτά που συνδυάζουν τα δύο προηγούμενα στοιχεία. Ακόμα και η ίδια η δικαιοσύνη, η πιο σημαντική μεταξύ των αρετών, φαίνεται πως εμπεριέχει κάποιο στοιχείο σκοπιμότητας, το οποίο παραπέμπει στη φύση. Ωστόσο υπάρχουν κάποια άλλα πράγματα, τα οποία κατανοούν εθιμικά ως αποτέλεσμα της χρησιμότητάς τους, και από το γεγονός ότι οτιδήποτε πηγάζει από τη φύση και επιδοκιμάζεται από τη συνήθεια αποκτά την υποστήριξη της θρησκείας και του νόμου⁸. Με τον τρόπο αυτό οι αντίθετες αρχές, που εκπροσωπούνται στη φιλοσοφία της εποχής του από τον Στωικισμό και τον Επικουρισμό, συνδυάζονται επιδέξια.

Στο σύνολό τους οι ρητοροδιδάσκαλοι ήταν με την πλευρά των αγγέλων. Οι δάσκαλοι έχουν πάντα την τάση να ηθικολογούν, και τα παραδείγματα που χρησιμοποιούσαν οι δάσκαλοι της ρητορικής δείχνουν ότι δρᾶνταν συχνά της ευκαιρίας να ενσταλάξουν στους μαθητές τους μια στέρεη ηθική. «Ο άνθρωπος που θεωρεί τη ζωή του και τίποτε άλλο ως το πολυτιμότερο αγαθό, δεν μπορεί να ζήσει έναν ενάρετο βίο». «Τα πλούτη δεν συγκρίνονται με την αρετή». «Ελεύθερος είναι αυτός που δεν είναι δούλος καμιάς αδυναμίας». «Ο άνθρωπος που δεν ικανοποιείται ποτέ, δεν απέχει πολύ στις επιθυμίες από εκείνον που δεν έχει αρκετά». «Καλή ζωή είναι αποκλειστικά η ενάρετη ζωή, αφού μόνον η αρετή εναπόκειται στη δύναμή μας, ενώ όλα τα υπόλοιπα ανήκουν στη δικαιοδοσία της τύχης». «Ο σοφός άνδρας εκτίθεται σε κάθε κίνδυνο εν ενόματι της πολιτείας». Τέ-

τοιον χαρακτήρα είχαν τα αποφθέγματα των ρητοροδιδασκάλων προς τους μαθητές τους, και αυτά αποτελούσαν σε ορισμένες περιπτώσεις το αντικείμενο των σχολικών ασκήσεων⁹. Η ρητορική, η οποία στις ημέρες των σοφιστών ήταν ανατρεπτική της ηθικής, καθώς ισχυριζόταν ότι μπορεί να παρουσιάσει τη χειρότερη περίπτωση με τέτοιον τρόπο ώστε να φαίνεται σαν η καλύτερη, είχε περιέλθει όλο αυτό το διάστημα στα χέρια των ρητοροδιδασκάλων και είχε γίνει σχεδόν αξιοσέβαστη. Μένουμε κάπως έκπληκτοι όταν διαβάζουμε στο *Ad Herennium*: «Δεξιότηχία απαιτείται για τη δωροδοκία, για τις υποσχέσεις, την υποκρισία, την έκπληξη, το ψεύδος και άλλα παρόμοια, τα οποία θα πραγματευτώ σε μια πιο κατάλληλη περίπτωση, εάν ποτέ γράψω για τον πόλεμο και την πολιτική»¹⁰. Η υποσχεθείσα πραγματεία, η οποία θα μπορούσε να προσφέρει ένα ενδιαφέρον αντίδοτο στην κρατούσα ρωμαϊκή αντίληψη περί δικαίου, δυστυχώς δεν γράφτηκε ποτέ, και έτσι απομείναμε απλώς με έναν υπαινιγμό κυνικής θεώρησης, η οποία έρχεται σε αντίθεση προς την ακαδημική κλίμακα αξιών και την κοινή ηθική, την οποία πρόσφεραν οι ρητοροδιδάσκαλοι σε όσους εκπαιδεύονταν για τα κοινά. Από την άλλη, στη ρητορική ενυπήρχε πάντοτε ένα μη ηθικό στοιχείο, αφού ο μαθητής εκπαιδευόταν πώς να επιχειρηματολογεί υπέρ και των δύο πλευρών ή απόψεων, πώς να μειώνει την αρετή αφενός και πώς να την επαινεί αφετέρου.

Προσπαθήσαμε να δείξουμε τι απέκτησε ο Ρωμαίος των τελευταίων χρόνων της Δημοκρατίας από την αγωγή και την εκπαίδευσή του. Τώρα θα στραφούμε στους ρητορικούς λόγους του Κικέρωνα για να δούμε τι φως ρίχνουν στη σύγχρονή του σκέψη. Θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι αυτοί οι λόγοι δεν προσφέρουν τα στοιχεία εκείνα που πρόσφεραν οι αττικοί ρήτορες για τους Αθηναίους του 4ου αι. π.Χ., αφού είναι λόγοι μόνον ενός ανδρός, ο οποίος μάλιστα διαθέτει εξαιρετικά χαρίσματα.

Θα πρέπει επίσης να έχουμε υπόψη ότι ο Κικέρων έχει τη δική του οπτική γωνία, και ότι οι απόψεις που διατυπώνει μπορεί εν μέρει να υιοθετούνται από τον ίδιο, με σκοπό να ενισχύσει την υπόθεση που υπερασπίζεται. Από την άλλη, είναι απίθανο ότι θα μπορούσε να ισχυρίζεται, όταν απευθύνεται στη σύγκλητο ή στον λαό ή στους δικαστές, κάτι που δεν έχει την επιδοκιμασία του ακροατηρίου του, επομένως οι λόγοι του παρέχουν την καλύτερη μαρτυρία που διαθέτουμε για τις πιο αποδεκτές απόψεις των ημερών του. Έχοντας υπόψη τους περιορισμούς που επιβάλλουν αυτές οι μαρτυρίες μπορούμε επομένως να χρησιμοποιήσουμε τους ρητορικούς του λόγους σε μια προσπάθεια να ανασυνθέσουμε το περίγραμμα ενός μέσου Ρωμαίου της περιόδου από το 81 π.Χ., όταν ο Κικέρων έγραψε τον πρώτο του λόγο, μέχρι το έτος του θανάτου του το 43 π.Χ.

Ας εξετάσουμε πρώτα τη θρησκεία. Το θέμα είναι αρκετά κοινό στους ρητορικούς του λόγους, και η εντύπωση που αποκομίζει ο αναγνώστης είναι ότι η θρησκευτική πίστη είναι στερεά εδραιωμένη. Πώς είναι δυνατόν, λέει ο Κικέρων, να αρνηθεί κανείς την ύπαρξη των θεών, όταν βλέπει τα χειροπιαστά σημάδια στον σχεδιασμό της φύσης; Ουρανός, γη και θάλασσα κυβερνώνται από τον Δία. Από αυτόν προέρχονται τα αγαθά της ζωής, το φως που απολαμβάνουμε, ο αέρας που αναπνέουμε. Οι θεοί ακούνε τα λόγια των ανθρώπων και γνωρίζουν τις σκέψεις τους. Κατά καιρούς μπορεί να κάνουν πως παραβλέπουν τα εγκλήματα των ανθρώπων, ωστόσο κατευθύνουν τη βοήθειά τους προς το καλό και τιμωρούν το κακό. Τίποτε άλλο δεν πρέπει να ζητάμε από τους θεούς παρά μόνον ό,τι είναι καλό και δίκαιο. Αληθινή ευσεβεία είναι να διαθέτει κανείς σωστή αντίληψη της θείας δύναμης¹¹.

Ο καλύτερος δάσκαλος για θέματα θρησκείας είναι η ρωμαϊκή παράδοση. Τα κείμενα των φιλοσόφων σχετικά με τη φύση

του θείου είναι όλα πολύ καλά, αλλά εύκολα θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι οι ιδέες αυτές βασίζονται στη σοφία των αρχαίων Ρωμαίων. Η Ρώμη ξεπέρασε όλους τους λαούς και όλα τα έθνη στην ευσέβεια, στη θρησκεία και σ' εκείνη τη σοφία, η οποία συνίσταται στην αναγνώριση ότι τα πάντα διέπονται και κυβερνώνται από τη θεία δύναμη¹². Οι θεοί είναι αυτοί που οδήγησαν και έσωσαν τη Ρώμη και της έδωσαν την αυτοκρατορία της. Ποιος θα μπορούσε να αρνηθεί ότι η πόλη της Ρώμης πάνω απ' όλα κατευθύνεται από τη δύναμη των θεών; Οι θεοί είναι μάλλον παρά η ανθρώπινη λογική που συμβουλεύουν και κυβερνούν την πολιτεία. Αυτοί έσωσαν τη Ρώμη από την απειλή του Κατιλίνα, ενέπνευσαν και οδήγησαν τον Κικέρωνα στην καταστολή της συνωμοσίας¹³.

Η επίκληση της θρησκείας εκ μέρους του Κικέρωνα συνδέεται πράγματι με το πατριωτικό συναίσθημα. Μιλώντας στην καρδιά της Ρώμης, κάτω από τη σκιά του Καπιτωλίου, με τα σύμβολα της ρωμαϊκής εξουσίας και του μεγαλείου πάνω από το κεφάλι του, ήταν εύκολο και φυσικό γι' αυτόν να σκέφτεται με όρους όχι της λογοκρατούμενης θεολογίας, αλλά με όρους του πατροπαράδοτου πατριωτισμού. Οι ουρανοί μαρτυρούν τη δόξα του θεού, αλλά το ίδιο πράττει και το μεγαλείο της ρωμαϊκής εξουσίας¹⁴. Είναι οι θεοί της πόλης της Ρώμης, ο Δίας, η Ήρα και η Αθηνά, οι Εφέστιοι θεοί (Penates) και η Εστία, τους οποίους γενικά επικαλείται ο Κικέρων¹⁵. Όταν ο Κατιλίνας απείλησε την πολιτεία, οι ίδιοι οι θεοί, όχι από μακριά αλλά παρόντες στη Ρώμη, υπερασπίστηκαν τα ιερά τους και τα κτίσματα της πόλης. Ο ίδιος ο Δίας αντιστάθηκε στην επίθεση των συνωμοτών¹⁶.

Εκτός από το θρησκευτικό συναίσθημα βρίσκουμε επίσης ότι η οικογενειακή νομιμότητα και ο πατριωτισμός θεωρούνται ως συνεκτικοί παράγοντες για τους ακροατές του Κικέρωνα. Θα πρέπει να θεωρούμε τους γονείς μας ως τα πιο προσφιλή πρό-

σωπα, διότι σ' αυτούς οφείλουμε τη ζωή μας, την πατρική κληρονομιά, την ελευθερία και την ιθαγένεια. Η φύση μάς δένει με τους γονείς και τους απογόνους μας, και η ευσέβεια (*pietas*) – μια λέξη που στους λόγους του Κικέρωνα αναφέρεται πάντοτε στο καθήκον του τέκνου προς τους γονείς του – είναι η βάση όλων των αρετών¹⁷. Το ίδιο ισχύει και για την πατρίδα: η πατρική γη είναι ο κοινός γεννήτωρ όλων μας, και τίποτε άλλο δεν μπορεί να είναι πιο αγαπητό ή πιο προσφιλές¹⁸.

Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να μελετήσουμε τις πολιτικές απόψεις του Κικέρωνα, όπως αυτές φαίνονται στους ρητορικούς του λόγους. Αυτές ανήκουν στην ιστορία και μπορούν να μελετηθούν μόνον σε σχέση με τις ειδικές συνθήκες εκφώνησης του κάθε λόγου του. Μπορούμε ωστόσο να σημειώσουμε κάποια επαναλαμβανόμενα στους λόγους του πολιτικά θέματα, τα οποία φαίνεται πως αποτελούν τμήμα της κοινής ρωμαϊκής ιδεολογίας. Το πιο εντυπωσιακό είναι ίσως η πίστη στην παράδοση, ενώ όροι όπως πρόοδος, μεταρρύθμιση, βελτίωση δεν έχουν θέση μεταξύ των πολιτικών ιδανικών του Κικέρωνα. Ο όρος *novae res* [νεωτερισμοί] στη ρωμαϊκή πολιτική ορολογία είναι ισοδύναμος με την επανάσταση, και ο Κικέρων συνδέει «αυτούς που επιθυμούν τις νέες καταστάσεις» (*novarum rerum cupidi*) με «τους ταραξίες της ειρήνης» (*turbulenti homines*), οι οποίοι πρέπει να επιτηρούνται, προκειμένου να επιβιώσει η ρωμαϊκή πολιτεία¹⁹. Το μήνυμα του Κικέρωνα προς τη νεότερη γενιά είναι ότι θα πρέπει να ακολουθήσουν το παράδειγμα των προγόνων τους και να διαφυλάξουν το πολίτευμα που εκείνοι τόσο σοφά σχεδίασαν²⁰.

Η πίστη στην παράδοση περιλαμβάνει την πίστη στα πολιτικά ιδεώδη της Ρώμης. Ο ιστορικός που ανατρέχει στην εποχή του Κικέρωνα, διαθέτοντας βεβαίως τη γνώση των μετέπειτα εξελίξεων, αντιμετωπίζει την εποχή της Δημοκρατίας σαν νεκρό

σημείο, σαν να πρόκειται για «ένα απλό όνομα», όπως προκύπτει από τη φράση που αποδίδεται στον Ιούλιο Καίσαρα²¹. Ωστόσο, παρά τις αδυναμίες της, η Δημοκρατία δημιούργησε μια παράδοση σκέψης και συναισθήματος, την οποία ο ρήτορας μπορούσε να επικαλεσθεί με αυτοπεποίθηση. Αυτό φαίνεται από τις συχνές αναφορές του στην ελευθερία (*libertas*), και από την άποψή του ότι αυτή η ελευθερία αποτελεί τμήμα της ρωμαϊκής παράδοσης²². Δεν είχε λησμονηθεί ότι κάποτε η Ρώμη κυβερνήθηκε από βασιλείς και ότι η απομάκρυνσή τους σημάδεψε την εγκαθίδρυση της ρωμαϊκής ελευθερίας και το τέλος της απολυταρχίας²³. Υπερασπιζόμενος κάποιον από τους πελάτες του, έκρινε ο Κικέρων απαραίτητο να απολογηθεί για το ότι εκείνος κάποτε είχε θέσει τον εαυτό του στην υπηρεσία ενός βασιλιά, όπου η υποταγή και η αφοσίωση στη θέληση κάποιου άλλου είναι υποχρεωτική. Αποτελεί, λέει, το μέγιστον της αφροσύνης να περιέρχεται κανείς σε τέτοια θέση, ώστε να πρέπει να χάσει την ελευθερία του²⁴. Η ελευθερία είναι κάτι που έχει κερδηθεί και μεταβιβαστεί με πολύ κόπο από τις προηγούμενες γενεές στις παρούσες, και η απόλαυσή της από τους Ρωμαίους ξεπερνά κάθε άλλο έθνος²⁵. Η κατοχή της ελευθερίας, όπως το εξωτερικό περίγραμμα της Ρώμης από μακριά, είναι το φως που ατενίζουν οι άνθρωποι, είναι το χώμα της πατρικής τους γης, είναι η πηγή της αγάπης και της ευχαρίστησης όλων. Όλα τα άλλα έθνη μπορούν να αντέξουν τη δουλεία. Η Ρώμη δεν μπορεί, απλώς και μόνον επειδή οι άλλοι λαοί αποφεύγουν τον μόχθο και τον πόνο και είναι πρόθυμοι να δεχθούν τα πάντα αρκεί να μην πονέσουν, ενώ οι Ρωμαίοι ανατράφηκαν με την πατρογονική παράδοση έτσι ώστε όλες οι σκέψεις και οι πράξεις τους να προσβλέπουν στην τιμή και την αρετή²⁶.

Δεν αναμένουμε βεβαίως να βρούμε σε ρητορικά κείμενα μια λεπτομερειακή ανάλυση των πολιτικών ιδεών, και χωρίς αμ-

φιβολία θα ήταν ανιαρό να ερευνήσουμε τι ακριβώς εννοούσε ο Κικέρων με τον όρο *libertas*. Ωστόσο σε μια περίπτωση μας λέει ότι η ουσία της ελεύθερης πολιτείας συνίσταται στο ότι κανείς δεν μπορεί να αγγίξει ούτε τη ζωή ούτε τα αγαθά κάποιου πολίτη χωρίς απόφαση της συγκλήτου ή του λαού ή οποιουδήποτε άλλου σώματος που έχει το συνταγματικό δικαίωμα να λάβει μια τέτοια απόφαση²⁷. Και αυτό ίσως είναι το πιο βασικό στοιχείο, ή τέλος πάντων ένα από τα βασικά στοιχεία της ρωμαϊκής αντίληψης περί ελευθερίας. Για τους Έλληνες ελευθερία σήμαινε ίση συμμετοχή στη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων, ενώ για τους Ρωμαίους την απόλαυση συγκεκριμένων δικαιωμάτων από τους πολίτες.

Ένα από τα πιο κοινά θέματα στους ρητορικούς λόγους του Κικέρωνα, το οποίο μπορούμε να υποθέσουμε ότι ανήκει στο σύγχρονό του ιδεολογικό απόθεμα, είναι το θέμα της παρακμής της εποχής του σε σχέση με τα υψηλά πρότυπα του παρελθόντος. Οι αρχαίοι Ρωμαίοι, σύμφωνα με τον Κικέρωνα, καλλιεργούσαν τους αγρούς τους και δεν εποφθαλιμούσαν τα κτήματα των άλλων, και μ' αυτόν τον τρόπο ανέδειξαν τη Ρώμη από ασήμαντη που ήταν σε μια μεγάλη αυτοκρατορία²⁸. Στην ιδιωτική τους ζωή ζούσαν απλά, ικανοποιημένοι με το ελάχιστο, ενώ στη δημόσια ζωή νοιάζονταν μόνον για τη δόξα και την αίγλη του κράτους²⁹. Ήταν ενάρτεροι, λιτοδίαιτοι, σκληραγωγημένοι, σοβαροί και αυστηροί. Απέρριπταν τις απολαύσεις και ζούσαν μια ζωή γεμάτη σωματική και πνευματική ενεργητικότητα, επιθυμώντας μόνον ό,τι συνέβαλλε στη δόξα και την τιμή³⁰. Πιστοί στις υποχρεώσεις τους, θεωρούσαν την αμέλεια στην εκτέλεση κάποιας αποστολής όχι απλώς ντροπή αλλά ατίμωση³¹. Εφάρμοζαν τον νόμο δίκαια και αυστηρά³². Ήταν υπέροχοι και διακρίνονταν για την πολιτική σοφία, προβλέποντας όλες τις πιθανότητες και καταγράφοντας κανόνες ακόμη και για τα πιο ασήμαντα θέματα³³. Στο

εσωτερικό η εξουσία ήταν επομένως ανοιχτή μάλλον στους άξιους παρά σε όσους διέθεταν αριστοκρατική καταγωγή. Στις συναλλαγές τους με τα άλλα κράτη ήταν μετριοπαθείς και ήπιοι. Προσπάτευαν τους υπηκόους και τους συμμάχους τους από ξένες επιβουλές, ενώ και οι εχθροί τους τύχαιναν καλής μεταχείρισης, μάλιστα μετά την ήττα συχνά γινόταν και η αποκατάστασή τους ως προς την περιουσία τους³⁴. Ανατρέχοντας στο παρελθόν ο Κικέρων συγκινείται τόσο ώστε να αναφωνήσει ότι οι αρχαίοι Ρωμαίοι αξίζουν να τιμώνται και να λατρεύονται ως θεότητες³⁵.

Αυτή είναι η εικόνα του παρελθόντος που μας δίνουν οι ρητορικοί λόγοι του Κικέρωνα. Το παρόν βρίσκεται σε θλιβερή αντίθεση. Οι αυστηρές αρχές των παλαιότερων έχουν εξαφανιστεί εδώ και καιρό. Η εντιμότητα στα δικαστήρια ανήκει στο παρελθόν. Η πολιτεία νοσεί σχεδόν μέχρι θανάτου³⁶. Η σύγχρονη εποχή βλέπει με φθονερό μάτι ό,τι αξίζει. Η παλαιά πολιτική πειθαρχία έχει πετάξει μακριά. Η παλαιά επιείκεια γέννησε τη σκληρότητα και την απανθρωπία³⁷.

Γενικά, παρατηρούμε ότι η πολιτική προσεγγίζεται από μια ηθική σκοπιά. Ένας υποψήφιος για δημόσια θέση, λέει ο Κικέρων, απαιτείται να διαθέτει καλοσύνη, δικαιοσύνη και ακεραιότητα μάλλον παρά ευγλωττία και ειδική γνώση. Οι Ρωμαίοι αρχοντες είναι σαν τους επιστάτες ενός κτήματος: εάν διαθέτουν κάποιες δεξιότητες, τόσο το καλύτερο· εάν όχι, τότε αυτοί που τους επέλεξαν είναι ικανοποιημένοι με την ηθική τους αξία και το ανεπίληπτο ήθος τους³⁸. Κατά τον ίδιο τρόπο και στην περίπτωση της διακυβέρνησης των επαρχιών, εκείνο που υπερτονίζει ο Κικέρων είναι ο ηθικός χαρακτήρας των κυβερνητών, η απληστία ή η ανιδιοτέλειά τους. Εκθέτει, όταν θεωρεί τη στιγμή κατάλληλη, τα εγκλήματα της Ρώμης και την αντιδημοτικότητα της εξουσίας της, αλλά αντιμετωπίζει το πρόβλημα ως ηθικό.

Εάν μπορούσαν να αποκατασταθούν οι αρχαίες αρετές, τότε όλα θα πήγαιναν καλά· χρειάζονται άνθρωποι μάλλον παρά μέτρα.

Ποιες ήταν οι αρετές που κατ' εξοχήν θαύμαζαν οι Ρωμαίοι; Πρώτα έρχεται η ίδια η *αρετή* (*virtus*). Η λέξη χρησιμοποιείται συχνά στους ρητορικούς λόγους υποδεικνύοντας γενικά μια αυστηρή και ανδρική ιδιότητα: το ιδανικό είναι ο δυνατός στο πνεύμα άνδρας, ο άνδρας με αυτοέλεγχο, ο οποίος μπορεί να περιφρονεί τις ηδονές και να ζει ασκώντας σώμα και πνεύμα³⁹. Η λέξη *virtus* συνδυάζεται μερικές φορές με την *constantia* [σταθερότητα, εμμονή] και την *gravitas* [σοβαρότητα, σεμνότητα], ιδιότητες για τις οποίες ο Ρωμαίος αισθανόταν υπερήφανος. Σε στενή σχέση με αυτές βρίσκεται επίσης και η *magnitudo animi* [μεγαλοψυχία], αυτή η υψηλοφροσύνη η οποία δεν ενδίδει ποτέ στην τύχη και στις περιστάσεις⁴⁰. Νομιμοφροσύνη, εμπιστοσύνη, ακεραιότητα, ολιγάρκεια και αυτοέλεγχος συμπληρώνουν την εικόνα του ενάρετου Ρωμαίου⁴¹. Αλλά παράλληλα μ' αυτές τις αυστηρές αρετές υπάρχουν και άλλες ηπιότερες και πιο μετριοπαθείς ιδιότητες, οι οποίες αναγνωρίζονται ότι έχουν μια θέση στον ανθρώπινο χαρακτήρα: ιδιότητες όπως ο οίκτος, η πραότητα, ο ανθρωπισμός και η ευγένεια. Η μεγαλοφροσύνη χρειαζόταν την πρόσμειξη μιας κάποιας μεγαλοκαρδίας για να γίνει αποδεκτή. Η πραότητα και η ηπιότητα λέγεται ότι κερδίζουν τη γενική επιδοκιμασία⁴². Η *miser cordia* [συμπάθεια, οίκτος] του Μάρκελλου μνημονεύεται εξ ίσου με την *virtus* και την *fides* τού ίδιου. Ο Σκιπίων ο Αφρικανός μνημονεύεται ως ο υπερασπιστής των αδυνάτων⁴³ [*defensor miserorum*]. Η *mansuetudo* [πραότητας] είναι η αρετή του Πομπηίου. Ο Λουτάτιος Κάτουλος επαινείται για την *humanitas*, ο Καίσαρ για την *clementia* [πραότητας, επιείκεια]⁴⁴. Ο ίδιος ο Κικέρων αρεσκόταν να λέει ότι ήταν από τη

φύση του ήπιος και επιρρεπής στον οίκτο, και πως είχε εξαναγκασθεί να αποκτήσει αυστηρό χαρακτήρα μόνον και μόνον εξ αιτίας της ενασχόλησής του με τις κρατικές υποθέσεις⁴⁵.

Βεβαίως και δεν αγνοεί ο Κικέρων τις απαιτήσεις της φιλίας, την οποία περιγράφει ως ιερό δεσμό και κύρια πηγή ευχαρίστησης στη ζωή⁴⁶. Το αντικείμενό της είναι χρησιμοθηρικό (στόχος της φιλίας, λέει ο Κικέρων, είναι η διευθέτηση του καλού όλων με αμοιβαία εξυπηρέτηση)⁴⁷, αλλά βασίζεται επίσης στην κοινότητα του αισθήματος, γιατί «δεν υπάρχει βεβαιότερος δεσμός φιλίας από τη συμφωνία και την ενότητα των στόχων και των επιθυμιών»⁴⁸.

Η βοήθεια που προσφέρουμε στους άλλους, λέει ο Κικέρων, είναι το στοιχείο εκείνο που κάνει τον άνθρωπο να πλησιάζει πιο πολύ το θείο⁴⁹. Ωστόσο, κανονικά, δεν αναφέρεται στη θρησκεία για να στηρίξει την ηθική⁵⁰. Ούτε δέχεται κάποια μυθολογική υποστήριξη της ηθικής. Δεν πρέπει να υποθέσουμε, λέει, ότι οι κακοί διώκονται από τις Ερινύες, αλλά η ίδια η κακή συνείδηση των ανθρώπων παίζει τον ρόλο των Ερινύων⁵¹. Ούτε και βρισκουμε τον Κικέρωνα να επικαλείται την ιδέα της μετά θάνατον ανταμοιβής και τιμωρίας. Παραθέτοντας τις απόψεις των φιλοσόφων, είτε δεν υπάρχει, λέει, μετά θάνατον ζωή ή υπάρχει μια ανώτερη ζωή του πνεύματος απαλλαγμένου από το σώμα⁵². Όταν μιλάει σε πρώτο πρόσωπο είναι η αθανασία μάλλον της φήμης στην οποία δίνει βαρύτητα⁵³. Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι, μετά την επιστροφή του από την εξορία, είχε κερδίσει κατά κάποιον τρόπο την αθανασία, από τη στιγμή που η μνήμη των τιμών που του είχε αποδώσει η σύγκλητος δεν επρόκειτο να πεθάνει⁵⁴. Αυτοί που πεθαίνουν για την πατρίδα τους, ισχυρίζεται, δεν υπόκεινται στον θάνατο αλλά μάλλον αποκτούν αθανασία⁵⁵. Η ζωή των νεκρών εξαρτάται από τη μνήμη των ζωντανών· η μεγαλύτερη ανταμοιβή που μπορεί να κερδίσει ο άνθρωπος είναι η

δόξα, η οποία «από μόνη της προσφέρει τη μνήμη του ανθρώπινου είδους ως παρηγοριά για τη βραχύτητα της ζωής· αυτή εξασφαλίζει, παρά την απουσία μας, την παρουσία μας, και τη δυνατότητα, αν και νεκροί, να εξακολουθούμε να ζούμε», και παρέχει «τη σκάλα με την οποία ο άνθρωπος ανέρχεται στον ουρανό»⁵⁶.

Ο Κικέρων αρεσκοίταν να ισχυρίζεται ότι η ρητορική του βασίζεται στη φιλοσοφία και ότι οι λόγοι του ήταν γεμάτοι από φιλοσοφικά αξιώματα⁵⁷. Ωστόσο δεν μπορεί κανείς να περιμένει από έναν ρήτορα, μάλιστα απασχολημένον με την τρέχουσα πολιτική και τα δικαστήρια, να αναπαράγει στους λόγους του πολλά από τις προσωπικές φιλοσοφικές του μελέτες, και στην πραγματικότητα σπάνια συναντούμε σ' αυτούς παρατηρήσεις που να φέρουν την αλάνθαστη σφραγίδα κάποιας συγκεκριμένης φιλοσοφικής σχολής. Όταν ο Κικέρων, απευθυνόμενος στον Καίσαρα στον *Pro Marcello* λόγο του, ισχυρίζεται ότι η γενναιοδωρία και η σοφία δεν είναι απλώς τα υψηλότερα αλλά και τα μοναδικά αγαθά, στο νου μας έρχονται στωικά δόγματα. Όταν επίσης στους *Φιλιππικούς* καταθέτει ότι ο νόμος δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο δίκαιος λόγος που απορρέει από τη θεία δύναμη, και συγχρόνως ο ίδιος συστήνει την καλή πράξη και απαγορεύει την κακή, η επίδραση των Στωικών είναι επίσης φανερή⁵⁸. Συνήθως όμως, όταν αναφέρεται σε διακεκριμένα φιλοσοφικά δόγματα είτε τα απορρίπτει, όπως στην περίπτωση του επικουρισμού, και του στωικισμού του Κάτωνα, όπως αυτός διαγράφεται στον *Pro Murena* λόγο του, ή αποφεύγει αξιοπρεπώς να δεσμευτεί⁵⁹. Τα φιλοσοφικά αξιώματα που απαντούν στους λόγους του προέρχονται όχι τόσο από τις φιλοσοφικές σπουδές του όσο από τη συμβατική ηθική των χειριδίων των ρητορικών σχολών. Σε έναν από τους λόγους του διαβάζουμε: «Η φιλαργυρία προέρχεται

από τον πολυτελή τρόπο ζωής· από τη φιλαργυρία πηγάζουν οι παράτολμες πράξεις, και από αυτήν την πηγή προέρχονται όλα τα εγκλήματα και οι κακές πράξεις»⁶⁰. Η άποψη αυτή και ο τρόπος έκφρασής της έχουν το παράλληλό τους σε ένα από τα παραδείγματα που παρατίθενται στην [ανώνυμη] ρητορική πραγματεία *Ad Herennium*: «Η αφροσύνη διεγείρει τις άτακτες επιθυμίες. Αυτές γεννούν τη φιλαργυρία, και η φιλαργυρία οδηγεί τους ανθρώπους σε κάθε είδος κακού»⁶¹. Ο ρητορικός λόγος από τον οποίο προέρχεται το παραπάνω απόσπασμα είναι πρώιμος και γραφτηκε, όταν ο Κικέρων είχε μόλις τελειώσει τις ρητορικές του σπουδές. Αλλά και σε έναν από τους ώριμους λόγους του, στον *Pro Sestio*, βρίσκουμε επίσης ένα εύγλωττο κείμενο σχετικά με τον πατριωτισμό, το οποίο και πάλι βασίζεται σε ένα από τα συνηθισμένα θέματα άσκησης των ρητορικών σχολών⁶².

Με βάση λοιπόν όσα αναφέραμε παραπάνω σχετικά με τις ιδέες που διατυπώνονται στους ρητορικούς λόγους του Κικέρωνα, προκύπτει ότι δεν μας παρέχουν καμιά απόδειξη, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, πως η επικούρεια φιλοσοφία είχε εξαπλωθεί ικανοποιητικά, ώστε να γίνει μέρος του ιδεολογικού κόσμου εκείνης της εποχής. Βεβαίως δεν ήταν λίγοι εκείνοι που μεταξύ των συγχρόνων του Κικέρωνα ήταν επικούρειοι, αλλά οι απόψεις τους παρέμεναν απόψεις μιας μειοψηφίας και θα μπορούσαν σίγουρα να αγνοηθούν ή να μη γίνονται αποδεκτές. Όπως προκύπτει από τους λόγους του Κικέρωνα, εάν υπάρχει κάποια φιλοσοφική επίδραση, αυτή είναι η στωική, ένα σύστημα του οποίου οι ιδέες είχαν διασπαρεί ευρύτατα και μπορούσαν να αφομοιωθούν χωρίς μεγάλη δυσκολία από τη ρωμαϊκή παράδοση. Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι ο επικρατέστερος τόνος των λόγων του Κικέρωνα είναι ο ηθικός τόνος. Στην Αθή-

να του 5ου αι. π.Χ. η πολιτική ρητορική ίσως ήταν εντελώς ανεξάρτητη από την ηθική. Ο Θουκυδίδης* έχει καταγράψει πώς στη δημόσια συζήτηση για την τύχη της Μυτιλήνης η εκδικητικότητα του Κλέωνα αντιμετωπίστηκε όχι με ηθικά επιχειρήματα αλλά με σκληρό ρεαλισμό. Το πνεύμα της ρωμαϊκής βουλής (*curia*) και της Αγοράς δεν ήταν τέτοιο. Ο αποκάλυπτος μακιαβελισμός δεν αποτελούσε ποτέ στοιχείο της δημόσιας ζωής στη Ρώμη· οποιεσδήποτε αμφιβόλου ποιότητας μεθόδους κι αν μπορούσε να χρησιμοποιήσει ένας ρήτορας για να κερδίσει την υπόθεσή του, ή οποιεσδήποτε μηχανορραφίες στον αγώνα της εξουσίας, ήταν πάντοτε προσεκτικός ώστε να δηλώνει ότι διέθετε υψηλά κίνητρα και ότι απευθυνόταν σε ανώτερα αισθήματα.

Τέλος, θα πρέπει να γίνουν εδώ κάποιες επιπλέον παρατηρήσεις σχετικά με ένα θέμα που θα συζητήσουμε παρακάτω. Η ατμόσφαιρα των ρητορικών λόγων του Κικέρωνα είναι σημαντικά διαφορετική από εκείνη των φιλοσοφικών του έργων: στα φιλοσοφικά κείμενα το πνεύμα είναι ελληνικό, ένα πνεύμα ανιδιοτελούς έρευνας, ενώ στα ρητορικά του κείμενα το πνεύμα είναι ρωμαϊκό, διακριτό για το συναίσθημα και την αγάπη της παράδοσης. Έτσι σε ό,τι αφορά τη ρωμαϊκή θρησκεία οι πραγματείες *De Natura Deorum* και *De Divinatione* είναι ορθολογικές και σκεπτικές, ενώ οι ρητορικοί του λόγοι δίνουν την εντύπωση ότι η δύναμη της θρησκείας είναι αναλλοίωτη. Το ελληνικό κλίμα που επικρατούσε στο πεδίο της μελέτης και της έρευνας δεν είχε εξαπλωθεί και στη ρωμαϊκή Αγορά.

* ΣτΜ: Θουκ. 3. 37-50, όπου οι δημηγορίες του Κλέωνα και του Διόδοτου.